

ničenost istraživača na pojedine regije i pojedine vrste naziva nije dopuštala da se ove metode u praksi jače provjere. Ali rezultati do kojih su spomenuti autori došli u svojim radovima prilagođujući građi određen pristup daju naslutiti da će njihovom daljom primjenom onomastika u Hrvatskoj prestati biti samo studij etimologije naziva i pridodatak dijalekatskim podacima, jer će svojom širinom zahvata pokazati da je unutar lingvističkih istraživanja izradila svoje vlastite metode i došla do rezultata koji su prije svega onomastički. Takvi će rezultati biti mnogo upotrebljiviji ostalim znanstvenim disciplinama koje su onomastiku smatrale pomoćnom disciplinom. To ju je u mnogobrojnim radovima svodilo na anegdoticnost, a istraživanje imalo amatersko značenje, često s netočnostima, ali uglavnom s neznanstvenim obilježjem.

NEKA NEISTORIJSKA TUMAČENJA NARODNOG JEZIKA U CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI PREDNJEHOŠEVSKOG DOBA

Vojislav Nikčević

U časopisu *Jezik*, XVI, str. 152–156, Aleksandar Mladenović objavio je pod naslovom: »Neka nenaučna tumačenja o narodnom jeziku prednjegoševske književnosti« osvrst na moj rad pod naslovom: »Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba« što ga je *Jezik* objavio u 1. i 2. broju istoga godišta. Kako se u njegovome članku »neka« moja tumačenja narodnoga jezika u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba kvalifikuju kao »nenaučna« i »netačna«, dužnost mi je da čitaocima *Jezika* skrenem pažnju na Mladenovićev *neistorijski* pristup tome problemu, na njegov metod *unificiranja* koji ima namjeru da diskredituje moju interpretaciju razvoja narodnog jezika u književnoj upotrebi, a crnogorske i srpske jezičke razlike iz prošlosti, shodno dosadašnjoj lingvističkoj praksi, nivelirše i potre. Uz to, potrebno je da skrenem pažnju i na Mladenovićevo nastojanje koje je sračunato na to da u lingvističkoj nauci, provođenjem regionalnog principa, pogine o Crnogorcima svaki trag i pomen. Mladenovićeva namjera zaobilaženja kvalifikativa crnogorski lijepo se vidi iz naslova njegova članka, u kojemu se umjesto sintagme: narodni jezik u crnogorskoj književnosti kaže: »narodni jezik u prednjegoševskoj književnosti«. Takvo postupanje čitaocce dovodi u dilemu: ne zna se, naime, čiji je narodni jezik »prednjegoševske književnosti«, kao ni to čija je »prednjegoševska književnost«. Kad se uzme u obzir da je Njegoš evropska literarna pojava, da njegovo djelo i u toj konstelaciji može poslužiti kao temelj periodizacije i omeđenja određenih književnoistorijskih epoha, onda čitalac može pomisliti da je u pitanju narodni jezik u evropskim literaturama prednjegoševskog doba. Mladenović za »neka« moja tumačenja narodnog jezika u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba kaže da su »nenaučna« i »netačna«, međutim,

očito se vidi iz samog naslova njegova članka da on *nenaučno* postupa kad pojave i odnose ne naziva pravim imenima.

I) Svoju kritiku na moj rad Mladenović je započeo konstatacijom: »Nikčević ističe da je narodni jezik u Crnoj Gori 'još od vremena narušavanja ortodoksne upotrebe staroslovenskog jezika u knjigama pa do 19. vijeka (...) bio u neprekidnoj književnoj upotrebi' (br. 1, 19), što nije tačno, odnosno što do danas u našoj nauci nije potvrđeno. Sudeći po jeziku *originala*, a ne po *izdanju* (kurziv A. M.) tekstova u knjizi *Prednjegoševsko doba* (skraćeno: PD), spomenika na narodnom jeziku s područja današnje Crne Gore imamo tek od XIV veka a ne od 'vremena narušavanja ortodoksne upotrebe staroslovenskog jezika', kako smatra Nikčević, jer to se vreme, kao što je poznato svim istoričarima našeg jezika, odnosi na period pre druge polovine XII stoleća« (str. 152). Nadalje, za tekstove koji su štampani u knjizi *Prednjegoševsko doba*, a potiču iz XII i XIII vijeka Mladenović kaže: »... izdati su ovde u *prevodu* (kurziv A. M.) sa srpskoslovenskog na naš današnji književni jezik, što jasno svedoči da iz pomenutih stoleća sa terena današnje Crne Gore nisu poznati spomenici na narodnom jeziku« (str. 152). I za tekst Pogovora Nomokanonu Teofila iz Budimlja kaže: »... izdat je u PD (63–65) na srpskoslovenskom jeziku (ali transliterarno i (i)jekavizirano) na kojemu je i pisan u originalu« (str. 152).

Kada se uzme u obzir da je Mladenović, shodno dosadašnjoj lingvističkoj praksi, jezik crnogorskih spomenika od XII do XIV vijeka okvalifikovao kao »srpskoslovenski«, kao i to da su ti spomenici u knjizi *Prednjegoševsko doba* štampani u prijevodima, a ne na jeziku originala, po Mladenoviću ispada da sam ja na bazi prijevoda tih spomenika »sa srpskoslovenskog na naš današnji književni jezik« došao do zaključka da je narodni jezik u crnogorskoj književnosti od XII do XIV vijeka bio u neprekidnoj književnoj upotrebi. Pravo je čudo kako je Mladenović mogao previdjeti okolnost da s prijevodima tekstova iz knjige *Prednjegoševsko doba* koje on spominje, a koji datiraju od XII do XIV vijeka, moja interpretacija razvoja narodnog jezika kao književnog nema nikakve veze! Svaki se čitalac može lako uvjeriti da ja ni jedan spomenik od onih koje Mladenović nabraja pod 1. tačkom nijesam pomenuo, niti pak primjere jezika iz njih navodio. Isto tako, može se lako uvjeriti i u to da su priređivači u knjizi *Prednjegoševsko doba* ispod svakog teksta, koji datiraju od XII do XIV stoljeća, naznačili na kojemu su jeziku štampani, na jeziku originala ili u prijevodima, te prema tome, sve da sam primjere jezika iz tih spomenika i navodio, ne bi mi se moglo dogoditi da na osnovu spomenika za koji su sami priređivači rekli da su prijevodi zaključim ono što mi Mladenović pripisuje.

Mladenovićeva tvrdnja da je crnogorski narodni jezik bio u književnoj upotrebi tek od XIV stoljeća (!) ne odgovara istini. Preci Crnogoraca, doseljenici

iz praotadžbine, služili su se svojim jezikom još od drevnih vremena. Doselivši se na Balkan, asimilirali su mnogo kulturnije starosjedioce: Ilire, romanizovane Ilire i Romane. Uz to su primili hrišćanstvo iz Rima i veoma rano došli u sferu zapadnoga kulturnoga uticaja. To je uslovalo da su po dolasku u novu postojbinu rano počeli zapisivati svoje riječi »pismenima koja su prethodila glagoljici«.¹ Pored književnosti na latinskome jeziku, »posle Metodijeve misije u Dalmaciji i bekstva njegovih učenika iz Moravske«,² u Duklji je počela da se razvija plodna književna djelatnost na slavenskome, odnosno crnogorskome narodnome jeziku i glagoljici. Ta se djelatnost odvijala u poznatim centrima: »dvorskoj kancelariji polabske dinastije i manastiru Prečiste Krajine«.³ Na slavenskome, odnosno crnogorskome jeziku nastalo je u drugoj polovini XI vijeka djelo *Vladimir i Kosara* Zećanina iz Krajine. Njegov slavenski original se izgubio, a do nas je došao preko Popa Dukljanina koji ga je preveo na latinski jezik (Ljetopis, glava XXXV). O postojanju u Duklji plodne književne djelatnosti na narodnome jeziku govore i »spisi dokumenata i akata«⁴ koja su Popu Dukljaninu poslužila da u drugoj polovini XII stoljeća napiše svoje djelo *Ljetopis*. Sam autor tog djela je rekao da je njegov original napisao na slavenskome jeziku, »koji nije ništa drugo do crnogorski jezik Dukljanina«,⁵ da ga je pod stare dane preveo na latinski jezik. Izgubio se i slavenski original i latinski prijevod Dukljaninova djela koje se danas u nauci upotrebljava preko latinskog prijepisa što se čuva u Vatikanskoj biblioteci. Poslije pada Duklje pod vlast Raške dolazi do nametanja pravoslavlja; javljaju se pokušaji da se Dukljani silom duhovno preorijentišu. Tada su mnoge katoličke crkve i manastiri u Duklji porušeni, a duhovno blago Dukljana uništeno.⁶ Nadalje, poslije pada Duklje pravoslavna crkva nameće Dukljanima i svoj jezik, odnosno jezik makedonskih Slavena. Već u zadnjim decenijama XII vijeka u Duklji se upotrebljava u knjigama mješavina jezika makedonskih Slavena i narodnoga koja je u nauci poznata pod nazivom *zetska redakcija*. Da je jezik makedonskih Slavena zetske redakcije bio u književnoj upotrebi od XII do XIV stoljeća, došao sam do zaključka na osnovu jezika originala crnogorskih spomenika, a ne na osnovu prijevoda »sa srpskoslovenskog na naš današnji književni jezik« iz knjige *Prednjegoševsko doba*.⁷ Mladenović tvrdi da od XII do XIV vijeka »sa

¹ Za period do XII stoljeća konsultovao sam djelo »Poreklo Crnogoraca« koje je srpski historičar Nenad Pejčić pripremio za štampu. Ljubazno se odazvao mojoj molbi i ustupio mi ga na korišćenje. Citati su prema tome djelu.

² C. d.

³ C. d.

⁴ C. d.

⁵ C. d.

⁶ Ostaje da se u nauci ispita da li su tom prilikom uništeni i slavenski originali Ljetopisa Popa Dukljanina i djela Vladimir i Kosara Zećanina iz Krajine.

⁷ Za period od XII do XIV stoljeća nema nikakve potrebe navoditi primjere jezika jer je svim ljudima od lingvističke struke, kao i onim koji se razumiju u pitanjima istorije jezika jasno da je narodni jezik bio u kontinuiranoj književnoj upotrebi i tokom ta dva stoljeća.

terena današnje Crne Gore nisu poznati spomenici na narodnom jeziku«, međutim, jasno je da je narodni jezik i u tome periodu bio u neprekidnoj književnoj upotrebi. Mladenović tvrdi da su crnogorski spomenici iz tog vremena pisani tzv. srpskoslavenskim jezikom, odnosno tzv. staroslavenskim srpske redakcije, međutim, činjenice govore da su pisani jezikom makedonskih Slavena zetske redakcije. Docnije nastali sadržaji srpskoga naroda ne mogu se prenositi na ranije epohe i druge narode.⁸ Mladenović, dakle, pretke današnjih Makedonaca, tj. makedonske Slavene produžava da »naučno« tretira kao Srbe. On nam to nudi kao »nauku« u 1969. godini (!). Po Mladenoviću narodni jezik postaje književni tek u XIV stoljeću, a ja mu na to odgovaram: u oblasti jezika ne postoji skokovitoga razvoja. Očito je da nas dvojica pitanjima razvoja jezika pristupamo s potpuno suprotnih pozicija. Mladenović pitanjima istorije jezika pristupa *neistorijski*; po njemu upravo ispada da određene pojave u jeziku nastaju odjedanput, na volšeban način. Međutim, poznato je da svaka pojava u jeziku mora imati predistoriju svojega razvoja. Shodno tome, i narodni jezik u crnogorskoj književnosti od XII do XIV vijeka ima postupan put svojega razvoja. Poslije pada Duklje, u tekstovima iz XII stoljeća, za koje Mladenović kaže da su pisani tzv. srpskoslavenskim jezikom, narodni jezik svojom fonetikom ne prestaje da egzistira u knjigama. U svome daljem razvoju on se svojom fonetikom snažno infiltrirao u jezik makedonskih Slavena tako da već u zadnjim decenijama XII vijeka s njim tvori novi tip književnoga jezika: jezik makedonskih Slavena zetske redakcije. Tim tipom jezika pisano je i *Miroslavljevo jevanđelje* i *Pogovor Miroslavljevom jevanđelju* Gligorija Dijaka. Jezik tih djela nije ništa drugo do mješavina jezika makedonskih Slavena, odnosno crkvenoga i tradicionalnoga crnogorskoga jezika na negdašnjoj glagoljici koji se u novonastaloj političkoj situaciji prilagodio jeziku pravoslavne crkve i ćirilici, ali je sačuvao uspomenu na glagoljicu izgledom svoje ćirilske grafije koja je po nekim svojim crtama u pojedinim pismenima prilagođena izgledu glagoljskih pismena.⁹ Tip jezika makedonskih Slavena zetske redakcije biće u književnoj upotrebi i tokom XIII stoljeća u tekstovima (*Zapis na zadužbini*

⁸ Nedopustivo je u nauci srpsko ime prenositi u XII stoljeće s namjerom da se njime imenuje jezik srednjovjekovnih crnogorskih spomenika, pogotovo što taj jezik sami autori tih spomenika nazivaju opštim imenom slavenskim, isto onako kao što strani izvori Dukljane, odnosno Zečane nazivaju Slavenima. Mladenović jezik crnogorskih spomenika imenuje srpskim imenom pod uticajem davno ustaljene prakse po kojoj je, osim stanovnika srpske države, srpsko ime označavalo i sve pripadnike pravoslavne crkve, bez obzira na etnogenetsku, državnu, a docnije i nacionalnu pripadnost. U tome se išlo toliko daleko da su pojedini »naučnici« čak i Etiopljane smatrali Srbima!

⁹ Vidi o karakteristikama zetske redakcije: Josip Hamm, *Staroslavenska gramatika*, Zagreb, 1958, str. 197. O uticaju glagoljice na izgled ćirilske grafije Miroslavljeva jevanđelja piše P(etar) Dj(ordjić) u *Enciklopediji Jugoslavije*, Leksikografski zavod, Zagreb, 1965, knj. 6 (Naklj-Put), str. 133. O ovim problemima, o jeziku makedonskih Slavena, o tradicionalnome crnogorskome jeziku na Duklji i njegovom položaju naspram crkvenog jezika detaljno govori i Nenad Pejčić u svome djelu »Poreklo Crnogoraca«, odnosno poglavlju »Šta znači slovenski jezik kod Popa Dukljanina«.

zetskog episkopa Neofita, *Pogovor Nomokanonu* Teofila iz Budimlja), za koje Mladenović i ovom prilikom kaže da su pisani tzv. srpskoslavenskim jezikom, s tim što će narodni jezik svojim daljim prodiranjem već u XIV stoljeću u knjigama istisnuti jezik makedonskih Slavena. Istina, tip narodnog jezika u književnoj upotrebi, koji izrasta u crnogorski tip književnoga jezika, nije u potpunosti bio oslobođen elemenata jezika makedonskih Slavena zetske redakcije, ali će njegov dalji razvoj ići u pravcu oslobođenja tih elemenata. Dakle, Mladenovićeve su *neistorijska i netačna* tumačenja o iznenadnoj, volšebnoj pojavi narodnog jezika kao književnog tek u XIV stoljeću u direktnome sukobu s historijom jezika i istinom pa su stoga kao takva u naučne svrhe potpuno neupotrebljiva.

II) Oba stava Mladenovićeve kritike pod tačkom 2. podliježu protivkritici:

1. Nije tačna Mladenovićeve tvrdnja da je jezik Povelje Dubrovčanima Balše II Balšića, one iz g. 1385. čiji sam odlomak navodio kao primjer čistog narodnog jezika u književnoj upotrebi, »u osnovi narodni«, kao ni dio tvrdnje da je »sa nekim srpskoslovenskim elementima«. Balšina je Povelja pisana narodnim jezikom ali, s oko 17% riječi jezika makedonskih Slavena zetske redakcije. Odlomak koji sam ja citirao pisan je na čistome narodnome jeziku, a to sam u svojem radu upravo jedino i tvrdio. Nadalje, treba reći i to da su priređivači knjige *Prednjegoševsko doba* iz Balšine Povelje donijeli 11 redaka od kojih sam ja za svoj primjer jezika citirao samo 6 početnih. Između tih 6 početnih nepuna 3 prva retka su preambula, koja se vrlo često susreću u starim tekstovima. Do zaključka da je jezik odlomka Balšine Povelje koji sam ja citirao »u osnovi narodni« Mladenović je došao na osnovu jezika te preambule, čime je pokazao da ne zna šta je preambula. Preambula Balšine Povelje je preuzeta iz crkvene korespondencije, pa je stoga kazana elementima crkvenoga jezika. Kako preambule imaju za cilj da čitaoce na svečan način uvedu u ono što slijedi, redovno se upotrebljavaju u stereotipnome obliku, pa kao takve uopšte ne služe u nauci lingvističkoj kao primjeri na osnovu kojih se donose sudovi o razvoju jezika. Dakle, izričući ocjenu jeziku odlomka Balšine Povelje, jezik njezine preambule nijesam uzimao u obzir, ali je bilo neophodno da je navedem jer ona s ostalim dijelom citata predstavlja nedjeljivu misaonu cjelinu. Kako su priređivači knjige *Prednjegoševsko doba* imali za cilj da svojom knjigom čitaocima pruže hrestomatiju crnogorske književnosti prednjegoševskog doba,¹⁰ ovu su preambulu, koja na jeziku izvornika glasi: »Ja Balša, milosti Božiom duka drački i ošte, imam hotenije, pišu i povelevam da jest v svedenije vsakomu človeku . . .«¹¹ iz arhaičnoga, stereotipnoga, mrtvoga crkvenog jezika prenijeli na naš savremeni jezik: »Ja Balša, milošću božijom, duka

¹⁰ Hrestomatija se pojavila u izdanju titogradskoga Grafičkoga zavoda, odnosno u biblioteci L u č a, u kojoj se štampaju reprezentativna djela crnogorske književnosti. Ona, dakle, služi kao beletrističko djelo; nije namijenjena za potrebe lingvističke struke.

¹¹ Up. St. Novaković: »Zakonski spomenici«, SAN, Beograd, 1912, str. 197.

(vojvoda) drački i opšte hoću, pišem i naredjujem da je znano svakome čovjeku . . . « Osim imenice poklisar koja je vjerovatno iz izvornika omaškom izostavljena sve su ostale riječi (31) mojega citata identične jeziku originala; predstavljaju upravo primjer čistog narodnog jezika u književnoj upotrebi. Od nekoliko stotina crnogorskih isprava koje datiraju od XV do XIX vijeka, a koje sam pregledao, nekolicke stotine započinju preambulama.¹² Između tih preambula nekolicke desetine je onih u kojima je jezik, bez obzira iz kog vremena datiraju, istovjetan ili sličan, odnosno arhaičan, konzerviran, mrtav, za razliku od živog jezika njihovih isprava koji je čist narodni crnogorski jezik. Ako bismo, dakle, sudili o jeziku tih isprava i na osnovu jezika njihovih preambula, došli bismo do potpuno krivog zaključka da je njihov jezik u nekim crtama i riječima nerazvijen, odnosno da se nalazi na nivou razvoja jezika koji je nespojiv sa stepenom razvoja jezika vremena u kojemu su isprave nastale. Stoga je jezik preambula nepodoban za bilo kakvu argumentaciju o razvoju jezika. Da je to tako, pokazaću na primjerima jezika isprava iz različitih perioda. G. 1595, 16. juna, u ispravi Razica Pavova s djecom prodaje zemlju u Miočevom brdu Niku Androvu za 5 tolora:

»Da je u znanje vasakumu čl(ove)ku pred kim izide sije pisanije« – preambula se završava, a zatim se tekst nastavlja na čistome crnogorskome narodnome jeziku – »kako prodah ja Razica Pavova i djeca moja s prokaraduri mojim ono(i) zemlje u Mioče Brdo Niku Androvu i njegovijem posljednjijem u cenom za –e–tolor . . .«¹³

G. 1628, 12. oktobra, Stijepo Dajkov, iz Brčela, zavještava ispravom svoju imovinu Cetinjskome manastiru. Jezik njezine preambule, odnosno pojedine riječi u njoj su arhaične u toj mjeri da odudaraju od inače literarnoga jezika cijele isprave:

»Da jest vjedomo pred kim se iznese sije pisanije kako ja Stijepo Dajkov ot Brčelih vidjeh sebe stara i osiroćela ot roda mojega i duša me pobolje i zdogovorih se sa područijem mojim i priložismo Svetoj Bogorodici na Cetinje kuću i pokuće, i baštinu, i vinograd, i bostane, i goru i vodu, i suho i sirovo, i malo i veliko, i sve što se moje naziva za pomnen vječnij dušah našijeh . . .«¹⁴

Jezik preambule isprave od 11. XII 1797, u kojoj Petar I Petrović »vraća mir« među zavađene strane, zakržljao je u toj mjeri kao da se jezik od XII vijeka nije uopšte razvijao:

¹² Jezik preambula crnogorskih isprava do XIX stoljeća zaslužuje posebnu raspravu.

¹³ Vidi fotokopiju u knjizi »Paštrovske isprave« (uredili: dr Ivan Božić, dr Branko Pavićević, dr Ilija Sindik, Cetinje, 1959).

¹⁴ Vidi fotokopiju u knjizi »Crnogorske isprave« (uredili: dr Tomica Nikčević i dr Branko Pavićević, Cetinje, 1964).

»Da jest vjedenije vsjakomu čelovjeku pred kim izide sije pisanije kako se bješe odavno zakervila Riječka Nahija s Njegušima i tako se bješe mnogo zla među njima dogodilo . . .«¹⁵

I Petar I, za čiji je jezik u nauci već utvrđeno da predstavlja najljepše primjere crnogorskoga književnoga jezika preambule piše konzerviranim, mrtvim jezikom. Ovdje za to navodim primjer iz njegove poslanice Crmničanima (dat. 26. juna 1796):

»Čestnome gospodinu protopopu Todoru i proćim sveštenikom, knezovom i ostalim glavaram i starješinam i svijema obšte Černičanima mir i zdravlje od Boga«, a zatim se nastavlja tekst na čistome narodnome jeziku:

»Razumjeli ste moju prvu knjigu, koju sam po Isajiji Jovičiću poslao na Vir, da dođete na stanak da se razgovorimo za naše potrebne stvari, ali vi ne dođoste, niti mi na knjigu otpisaste. Evo se, dakle, nekoliko glavara sastadoše i koji se na Cetinju dogovorismo i vjeru do Maloga Gospodina-dne učinismo i knjigu od jedinstva i sloge među sobom napisasmo . . .«¹⁶

Njogoš je još više od Petra I u svojoj korespondenciji koristio preambule, ali ovom prilikom nije potrebno da citiram primjer jezika njegovih preambula. Dakle, bez ikakvog je značaja pokušaj A. Mladenovića da preko jezika preambula ospori postojanje čistog narodnog jezika u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba.

Na kraju ovog prikaza treba reći i to da su priređivači knjige *Prednjegoševsko doba* bili jasni kad su rekli da je Balšina Povelja »pisana na narodnom jeziku«, da je »primjera radi« zato i donose, jer su u bilješci o Balši II Balšiću (str. 503), koju Mladenović nije pročitao, napisali i ovo: »Sačuvane su dvije njegove povelje Dubrovčanina (iz 1379. i 1385), pisane narodnim (a ne staroslovenskim) jezikom, onako kako govori narod«.

Osim primjera jezika iz Povelje Balše II Balšića ja sam iz knjige *Prednjegoševsko doba* navodio primjere jezika još iz Kratke autobiografije Miloša Belmuževića od Meduna, Života blažene Ozane Vicka Bolice-Kokoljića, spjeva Peraški boj Ivana Krušale, crkvenog ljetopisa Daržava, sveta, slavna i krjeposna Andrije Zmajevića, pjesme Černa Gora Vasilija Petrovića, pisma Teodosija Mrkojevića iz g. 1755. i primjer jezika Petra I Petrovića. Kad se jezik navedenih primjera uporedi s jezikom njihovih izvornika, dolazi se do zaključka da su priređivači knjige *Prednjegoševsko doba* uglavnom ostali vjerni jeziku originala. »Odstupanja« koja su katkad činili u malom broju slučajeva dolazila su zbog toga što su glasovi koji u davno vrijeme nijesu imali odgovarajuće znakove štampani na savremenoj transkripciji, kao uostalom i svi tekstovi u knjizi *Prednjegoševsko doba*, pa su na taj način riječi dobile prividno drugi izgled.

¹⁵ Vidi: D a n, br. 3, 4, 5, 6, Cetinje, 1912, str. 157–158.

¹⁶ Vidi: Petar I Petrović, Freske na kamenu, Grafički zavod, Tgd, 1965, str. 54–55.

Nehotično je daleko više »odstupanja« od jezika originala počinjeno prilikom štampanja knjige *Prednjegoševsko doba* i časopisa *Jezik*, a u mnogome i prilikom prekucavanja moga teksta. Za primjer jezika iz Kratke autobiografije Miloša Belmužovića priređivač R(isto) K(ovijanić) je naznačio da je jezik originala. I pored svih mojih nastojanja da dođem do njegova izvornika, u tome nijesam uspio. Međutim, ja smatram da je jezik u tekstu iz knjige *Prednjegoševsko doba* autentičan jer je sam priređivač Kovijanić svoj prilog što ga je pod naslovom: »Miloš Belmužević« štampao Glas Boke, br. 404 od 4. I 1941. g. naznačio kao mjesto gdje se nalazi izvornik. Između 42 riječi citiranog odlomka Kokoljićeve pjesme »Život blažene Ozane« od jezika originala »odstupaju« samo: zazvanje, meu koje su u knjizi *Prednjegoševsko doba* zamijenjene riječima: zazvane, među.¹⁷ Iz Krušalinog spjeva »Peraški boj« ja sam citirao početnih 37 riječi od kojih 7 »odstupaju« od jezika originala: uzetje, Mlečanina, prinieše, prot, ponieše, vierujući, razsutje koje su zamijenjene riječima: uzeće, Mlečana, priniješe, prođ, poniješe, vjerujući, rasuće. Iz izvornika je izostavljena i riječ miesta.¹⁸ Primjer jezika iz Zmajevića crkvenog ljetopisa Daržava sveta, slavna i krjeposna nijesam bio u mogućnosti provjeriti jer se izvornik u rukopisu čuva u Arheološkom muzeju u Splitu koji su sami priređivači knjige *Prednjegoševsko doba* naznačili kao izvornik odakle su oni uzeli tekst. Primjer jezika iz pjesme Černa Gora Vasilija Petrovića u svemu je identičan jeziku originala.¹⁹ U citiranom dijelu pisma Teodosija Mrkojevića koji iznosi 206 riječi najviše ima »odstupanja« od jezika izvornika. Riječi: tvrdu, pošlje, ufatili, Černe, božu, odsjekao, ni, lani, carima, pretili, čto, znade, imperija, u citiranome primjeru zamijenjene su riječima: tvrdu, pošalje, uhvatili, božju, Čarne, lanih, nit, posjekao, carevima, prijetili, što, znate, inperija.²⁰ Primjer jezika Petra I s 48. strane »Jezika« u svemu je identičan jeziku originala.²¹

Kao što se iz ovoga prikaza vidi, »odstupanja« nijesu mogla uticati na izmjenu moje koncepcije o narodnome karakteru jezika u navedenim primjerima.

2. Mladenovićevo pisanje upravo predstavlja primjer kako se proučavanje crnogorske jezičke prošlosti onemogućava usljed pogrešne identifikacije s razvojem jezika kod Srba. To onemogućavanje se ne odnosi samo na period do XIX vijeka nego i do dana današnjega, jer je prema dosadašnjoj istoriji tzv. srpskohrvatskoga odnosno hrvatskosrpskoga jezika crnogorska jezička prošlost namjerno zaobidena iz poznatih razloga. Tačno je da je kod Srba od XIV do XVI stoljeća bilo povelja koje su pisane u osnovi na narodnome jeziku koji će

¹⁷ Up. Petar Kolendić: »Boličin Život blažene Ozane«, Glasnik Skopskog naučnog društva, X-2, Skoplje, 1926, str. 348-350.

¹⁸ Up. Pavao Butorac: »Gospa od Škrpjela«, Sarajevo, 1928.

¹⁹ Up. Cetinjski ljetopis, fotokopija br. 58, Centralna biblioteka Crne Gore, Cetinje, 1962.

²⁰ Up. Dušan Vuksan: »Prepiska mitropolita Vasilija, mitropolita Save i crnogorskih glavarova 1752-1759«, SKA, Beograd, 1938, str. 27-28.

²¹ Up. fotokopiju u Cetinjskome arhivu.

izrasti u srpski tip književnoga jezika s primjesama jezika makedonskih Slavena raške redakcije. Balšine povelje, kao i drugi crnogorski pisani spomenici toga vremena, nijesu pisane srpskim nego narodnim jezikom koji izrasta u crnogorski tip književnog jezika. Sve su te povelje, zajedno s onim s područja Bosne i Hercegovine, svojim jezikom međusobno slične, ali nijesu istovjetne. Međutim, u Mladenovićevoj koncepciji misli su u sukobu jedna s drugom; riječ: »slično« za njega ima isto značenje što i riječ: »isto«. Jer da nije tako, ne bi pisao: »Samim tim, očigledna je sličnost jezičkog razvitka u dokumentima poslovnog tipa kao što su povelje upućivane Dubrovčanima do XVI veka iz Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine«, s čime se ja maločas složih, ali ne mogu da se složim s dijelom formulacije: »... jer su povelje sa područja ovih naših triju današnjih republika pisane istim tipom jezika: u osnovi narodnim (odgovarajućeg terena i vremena) sa srpskoslovenskim elementima« (str. 154), koja je u zavadi i s autorom svojim i s logikom uopšte. Ispada, dakle, da tri slična narodna jezika sa tri različita terena čine »isti tip« književnoga jezika, i to »srpski«, tako kao da »slično« čini »isto« ! Zar se onda za ovo može reći nešto drugo do izjednačavanje, pogrešna identifikacija, unitarističkim recidivima opterećeno potiranje jezičkih razlika naših naroda koji se služe jednim, ali ne jedinstvenim jezikom.

Kako nijesam u mogućnosti zbog ograničenog prostora da navodim primjere crnogorskog narodnog jezika u književnoj upotrebi, ovdje ću se zadržati samo na nekim aspektima njegova razvoja od XIV do XIX stoljeća. *Stvaraocima »jedinstva«, protagonistima ukidanja jedinstva različitosti u ime »jedinstva jednoga« (!) smeta to što je kod Crnogoraca proces razvoja narodnog jezika kao književnog još rano počeo ići u suprotnome smjeru od razvoja jezika kod Srba. Kada se uzme u obzir da je jezik makedonskih Slavena raške redakcije, odnosno tzv. srpskoslavenski jezik bio jezik kulta, da je na njemu stvorena gotovo sva srpska srednjovjekovna književnost, za srpski narodni jezik kojim su pisane povelje od XIV do XVI vijeka može se reći da je bio u epizodnoj upotrebi, pogotovo što je on, poslije pada srpskoga naroda pod tursku vlast, ubrzo splasnulo. Međutim, u crnogorskoj književnosti tokom vremena razvoj narodnog jezika sve više se odvijao na štetu jezika makedonskih Slavena zetske redakcije. Preci Crnogoraca još od vremena Balšića i Crnojevića, zatim crnogorske vladike (Ruvim, Teodosije, Visarion Bajica, Danilo, Sava, Vasilije, Petar I Petrović, Njegoš) služe se u spisima privatnoga, zvaničnoga i književnoga karaktera crnogorskim narodnim jezikom. Na tome istome jeziku pišu: Vicko Bolica Kokoljić, Ivan Krušala, Andrija Zmajević, Niko Luković, Antun Nenađić, Stjepan Zanović, Antun Kojović i drugi značajni stvaraoci. Dovoljno je samo pročitati *Paštrovske isprave XVI–XVIII vijeka, Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore 1685–1782.*²² i *Crnogorske isprave XVI–XIX vijeka*, u koji-*

²² Priredio za štampu dr Jevto Milović, »Obod«, Cetinje, 1956.

ma ima i znatan broj fotokopija,²³ pa će se svako lako uvjeriti u to da se narodni jezik kao književni svojom stalnom, kontinuiranom upotrebom tokom vremena sve više bogati, da već sredinom XVIII stoljeća potiskuje jezik makedonskih Slavena zetske redakcije, tako da se on gotovo i ne javlja izvan crkvenih spisa, da se njime uspješno ispoljavaju složena duševna stanja, svijet moralnih nazora i misaonih kategorija čovjeka ondašnjeg vremena, da njegov viševjekovni razvoj rezultira i uzrijeva punom tvoračkom snagom u jeziku Petra I Petrovića i Njegoša koji su crnogorskome književnome jeziku utvrdili umjetničke domete.

III) U vrijeme kad je Vuk Stef. Karadžić počeo provoditi svoju reformu jezika i pravopisa stanje u jeziku Srba na području Srbije i Vojvodine dijametralno se razlikovalo od jezičkog stanja Crnogoraca, a ne djelimično, kako smatra Mladenović. Jezik Srba u prvim decenijama XIX vijeka nalazi se u haotičnome stanju, potpunoj konfuziji: tri se tipa (tzv. ruskoslavenski, tzv. slavensoserbski i donekle formirani srpski tip na osnovima narodnoga jezika)²⁴ međusobno bore za prevlast u književnosti. I svaki od njih ima svu silu društveno-političkih razloga za i protiv koji i onako komplikovanu situaciju još više komplikuju. U nauci je dobro poznato da još krajem XVIII vijeka crkveni ljudi forsiraju tzv. ruskoslavenski jezik s motivacijom da je to najčistiji, najpravilniji i najrasprostranjeniji slavenski jezik, koji je razumljiv svim narodima slavenskim pa i Srbima. Takvom shvatanju se suprotstavljaju austrougarske vlasti koje forsiraju narodni jezik sa željom da odvoje Srbe od Rusa. Narodni jezik kao književni forsiraju i neke pristalice prosvjetiteljskog pokreta smatra-

²³ Vidi fotokopije: iz Paštrovskih isprava, naznačene po datumima: 23. april 1591, 27. januar 1592, 16. jun 1595, 5. septembar 1630, 10. novembar 1741, 30. januar 1743, 5. novembar 1752; iz Zbornika dokumenata iz istorije Crne Gore, naznačene po imenima kojima se upućuju i datumima: Visarion Bajica Pjetru Duodu (maj 1691), vladika Danilo Nikoli Konariniju (7. februar 1713), vladika Danilo Antoniju Bembu (12. jun 1727), Savić Petrović Antoniju Trevizanu (19. oktobar 1737), vladika Sava izvanrednom providuru Marku Trevizanu (30. decembar 1737), Vuk Stanišić izvanrednom providuru Marku Koerinu (13. jun 1739), glavari Riječke Nahije izvanrednom providuru Đovaniju Albricu (20. februar 1745), Staniša Stanišić izvanrednom providuru Đuslimu Boldu (17. oktobar 1756), Vukale Vukotić, Andrija Đurašković i drugi crnogorski glavari izvanrednom providuru Pjetru Emu (1. maj 1766), Arsenije Plamenac izvanrednom providuru Danijelu Barbaru 21. april 1782); iz Crnogorskih isprava, naznačene po datumima: 12. oktobar 1628, 1. jun 1727, 20. septembar 1799, 18. avgust 1800. itd. Pri čitanju fotokopija potrebno je voditi računa o tome da u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba za određeni broj glasova nijesu postojali odgovarajući znaci, već se na jedan način pisali, a na drugi izgovarali.

²⁴ Mladenović navodi mnoštvo imena pisaca koji su tokom zadnje tri decenije XVIII stoljeća i prvih decenija XIX vijeka svoja djela pisali narodnim jezikom, kao da sam ja u svom radu tvrdio da u srpskoj književnosti prije Vuka nije bilo pisaca koji su u većoj ili manjoj mjeri pisali narodnim jezikom. Nesporazum nastaje vjerovatno i u tome što ja tvrdim da srpski pisci pišu srpskim tipom, a crnogorski crnogorskim tipom književnoga jezika. Mladenović, međutim, shodno onoj: da »slično« čini »isto«, ni ovom prilikom neće prihvatiti da su u pitanju dva tipa književnoga jezika, nego jedan, i to »srpski«. Uz to, u želji da me prikaže komično neobaviještenim, Mladenović piše i o tome da je »još odavno u nauci utvrđen narodni karakter jezika« u djelima Dositeja Obradovića, kao da sam ja formulacijom da je on »još uvijek pisao slavensoserpskom jezičkom mješavinom« negirao »narodni karakter jezika« u djelima Dositejevih. Valjda Mladenović ne misli da ne mogu sreda pronaći

jući da se prosvjeta u narodu može širiti jedino na narodu razumljivome jeziku. Međutim, protivu narodnog su ne samo crkveni ljudi nego i neki srpski književnici iz građanske klase koji drže da je narodni jezik isuviše prost i nerazvijen da bi bio književni. Zato i predlažu vještačku tvorevinu, smjesu tzv. ruskoslavenskoga i narodnoga jezika pod nazivom »slavenoserbski« jezik, u kojemu nije bilo nikakvih pravila šta je »slavensko«, crkveno, a šta srpsko, narodno, pisci svaki put drukčije pišu; pisci pišu »po pravilam babi Smiljani«, odnosno »kako im ispod pera ispadne«. Haotično stanje u jeziku Srba u prvim decenijama XIX stoljeća najbolje ilustruje sam Vuk u *Drugoj recenziji Srbskoj*:

»Već ima oko 40 godina, kako smo počeli Srbski (tj. narodnim jezikom, V. N.) pisati, i za to vrijeme ne samo što nijesmo u jeziku pošli u napredak, nego smo toliko udarili natrag, da bi nam trebalo još 40 godina, da dođemo na ono mjesto gdje smo prije bili. Do danas se gotovo ni jedan Spisatelj kod nas ne nađe, da postavi sebi pravila po kojima će pisati, nego kako mu kad padne u pamet. Kako koi zarezhe pero da piše, on već odma počne misliti kako će jezik popravljati, a ne kako će ga učiti; zato je gotovo svakoga našega Spisatelja *prva knjiga bolja od druge, druga od treće* (svi su kurzivi Vukovi) i t. d. I ovo se zlo kod nas tako uputilo i uvelo u običaj, da ne može drukčije prestati, dok ne počnemo jedan drugoga, javno pred svijetom, recenzirati i kritikovati.«²⁵

Zato je Vukova reforma i došla da razriješi ovu veliku konfuziju, a mogla je razriješiti jedino onda kad su sazreli društveno-politički uslovi. »Vuk je poveo svoju jezičku revoluciju ne samo da iz naše (srpske, V. N.) književnosti ukloni slavenoserbski jezik, već da i u našem (kurziv B. N., srpskom, V. N.) zavede red.«²⁶

Crnogorska književnost u XIX vijek ulazi s veoma razvijenim crnogorskim tipom književnoga jezika. Izgrađujući se *istorijski* na novoštokavskim ijekavskim osnovama, on pokriva cjelokupnu crnogorsku teritoriju. Jedan te isti tip,

primjera iz bilo kojega djela da pokažem kako je Dositej Obradović pisao tzv. slavenoserbskom jezičkom mješavinom, što ne znači da nije u većoj ili manjoj mjeri pisao i narodnim jezikom. U protivnom, Vukova bi reforma uvođenja narodnog jezika u književnost srpsku bila potpuno bespredmetna. Ovdje ću navesti samo jedan primjer jezika iz »Pisma Haralampiju« (1783) s namjerom da pokažem kako je Dositej zaista pisao tzv. slavenoserbskom jezičkom mješavinom: »Kako bi' ja dakle mogao odgovoriti na ljubav i prijaznost mojega ljubeznoga rođa, razve trudeći se, koliko mogu, za prosvještenije junosti! A što želim, nikako bolje ne mogu učiniti nego prevodeći na naš jezik zlatne i prekrasne misli učeni' ljudi: i takovim sposobom i roditelje u nji ovom blagom namjereniju ukrepljavajući i u srcam mladosti srpske nebeski i božestveni oganj ka učeniju i k dobrodjetelji vožigavajući«. M. Stevanović za Dositejev jezik čak izričito kaže: »I u glasovima, i u oblicima, i u rečniku, naročito, pa ponekad i u frazeologiji pojavljuju se kod Dositeja, gde manje gde više, elementi dotadašnjeg književnog jezika, tako da se ni za Dositejev jezik, ako se stručno ocenjuje, ne može reći da nije slavenoserbski jezik« – Enciklopedija Jugoslavije, Leksikografski zavod, Zagreb, knj. 4 (Hil–Jugos), 1960, str. 521.

²⁵ »O jeziku i književnosti«, Prosveta, Beograd, 1969, str. 26; navedeni primjer donosim ijekavski i na savremenju transkripciji.

²⁶ Dr Berislav M. Nikolić, pogovor u knjizi »O jeziku i književnosti« Vuka Karadžića, Prosveta, Beograd, 1969, str. 245.

crnogorski tip književnoga jezika, ne ogleda se samo u tekstovima pisane književnosti, nego i u onim iz oblasti narodnoga stvaralaštva. Isti tip egzistira i u spisima privatnoga sadržaja, zvaničnoga, javnoga karaktera, ukratko u svim oblastima duhovnoga života crnogorskoga naroda.²⁷ Dakle, jezička situacija kod Crnogoraca je kristalno jasna, a kod Srba je pomućena i u previranju. I kako se onda može govoriti o »delimičnoj«, a ne dijametralnoj razlici stanja u jeziku Crnogoraca i Srba. Zar se može reći da se nivo razvoja i društveno-politički položaj narodnoga jezika u književnoj upotrebi kod Srba »podudara sa (...) stanjem, sa upotrebom narodnog jezika« Crnogoraca. Očito je da Mladenović ni ovom prilikom ne sagledava razvoj jezika iz istorijske perspektive, već *neistorijski*, parcijalno; tipove jezika posmatra jednog od drugog izolovano, istrgnuto iz njihova istorijskog konteksta. Ako su Srbi na osnovima narodnoga jezika imali početkom XIX stoljeća izgrađen tip književnog jezika koji su mogli *nesmetano* upotrebljavati u svim oblastima duhovnoga života, čemu onda Vukova jezička reforma, kulturna revolucija, čemu silne bure i otpori u trajanju od pola stoljeća. Činjenice govore suprotno, govore da je Vuk punih pedeset godina morao voditi bitku da crnogorski tip književnoga, odnosno narodnoga jezika uvede u srpsku književnost, za ono što su Crnogorci na dugome *istorijskome* putu postupno, kontinuiranom, *slobodnom upotrebom* izgradili kao svoj tip književnoga jezika koji se početkom XIX vijeka potvrđuje vrhunskim umjetničkim djelima.²⁸

Dakle, Mladenovićeva kritika mojega rada nije obogatila istoriju jezika novim saznanjima o narodnome jeziku u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba. Uostalom, njegov napor i nije bio usmjeren u tom pravcu; upravljen je bio na osporavanje nepokolebivih činjenica koje se ne mogu prećutati ni osporiti. Mladenoviću bih bio posebno zahvalan kada bi moju naučnu spoznaju obogatio »otkrićem« da crnogorski pisci tokom čitavog XIX vijeka ne pišu tradicionalnim jezikom crnogorske književnosti prednjegoševskog doba, nego po Vukovim jezičkim normama, da je na osnovima srpskih, a ne crnogorskih narodnih govora Vuk utemeljio svoju reformu jezika i pravopisa, da je za potrebe crnogorske, a ne srpske književnosti Vuk vršio reformu jezika i pravopisa, i na kraju: da se Crnogorci ne služe svojim nego srpskim jezikom.

²⁷ Izrastao iz dubina crnogorskoga narodnoga bića i života, crnogorski je književni jezik u godinama koje su prethodile pojavi Vukove reforme jezika i pravopisa jedinstven, ujednačen. Međutim, u srpskoj književnosti toga vremena čak i ona književna djela vojvodanskih Srba, u kojima je jezik u većoj ili manjoj mjeri imao narodni karakter, nijesu »pisana ni ujednačenim ni zajedničkim književnim jezikom narodnog tipa jer takvog (sve istakao A. Mladenovića) jezika do pojave Vuka Karadžića kod nas (tj. u srpskoj književnosti, V. N.) nije ni bilo« – A. Mladenović: »Stanje i problemi u proučavanju književnog jezika vojvodanskih Srba u predvukovskoj episi«, koreferat za VI kongres Saveza slavističkih društava SFRJ u Budvi 1969, objavljen u časopisu Književnost i jezik, Beograd, 1969, br. 3, str. 232.

²⁸ Nije slučajno Dušan D. Vuksan u pogovornu *Poslanica Petra I* (Cetinje, 1935) o njegovome jeziku pisao: »Jezik u Poslanicama je čist, narodan. Petar I (...) je na kraju XVIII vijeka pisao čistim narodnim jezikom. To se vidi (...) i iz njegove Istorije Crne Gore. Prepisujući ove Poslanice, ja nijesam dirao u jezik, jer za to nije bilo potrebe (str. 258).

SVJETLA I SJENE U NAŠOJ SLAVISTICI
Osvrt na VI kongres jugoslavenskih slavista

Od 6. do 11. listopada održan je u Budvi VI kongres jugoslavenskih slavista. Uspoređen s prijašnjim kongresima u organizacijskom je pogledu korak nazad. Zbog velike raznovrsnosti tema prvi su se kongresi održavali u plenumu i u sekcijama. Misleći da takav način rada nije najbolji, uprava Saveza slavističkih društava odlučila je da se kongresi ograniče na nekoliko važnijih tema kako bi se mogle temeljitije raspraviti. Tako je na V kongresu u Sarajevu bilo nekoliko referata s više koreferata o istoj temi, a sjednice su bile samo plenumske. VI se kongres proširenjem tema, posebno u koreferatima, okrenuo prijašnjim kongresima, ali je zadržao plenumski oblik rada. Jasno je da takav organizacijski oblik nije bio baš uspješan, pogotovu što su referati i koreferati jednim dijelom bili raspoređeni više stihijski nego po nekom jasnom i svrsishodnom redu. Neki su referati s dva koreferata imali na raspolaganju čitav dan, a neki s petnaestak koreferata samo pola dana. Glavni referat iz književnosti, dr Ivo Frangeš: O metodologiji povijesti književnosti, dobio je dolično mjesto, ali je glavni lingvistički referat, dr Dalibor Brozović: Stanje i problemi u jugoslavenskoj lingvistici, bio određen tek peti dan poslije podne iako je imao još četrnaest koreferata. Budući da je M. Stevanović u posljednji trenutak objavio svoj dolazak, a njegov se referat nije čitao, Brozovićev je referat s dijelom koreferata premješten prije podne te je tako, tek pukom slučajnošću, djelomično popravljen organizacijski nedostatak. I samo plenumsko održavanje pokazalo je neke slabosti. Bilo je očito da plenum nije pokazao zanimanje za specifične teme pa su se neki, inače zanimljivi koreferati, kao što je npr. koreferat Glasovne promjene unutar izgovorne riječi dra Ive Škarića, utopili u moru nerazumijevanja.

Naime broj delegata bio je velik, blizu tisuću, a njihov sastav veoma raznovrstan. Nakon burnih rasprava o jeziku mnogi su oče-

kivali da će na kongresu biti senzacija pa su u Budvu došli i slavisti i neslavisti, i oni koji su samo formalno slavisti. Ali senzacija nije bilo! Kongres je čak donio zaključak da neće donositi nikakvih stručnih zaključaka. To je zbog sastava i statusa delegata i jedino valjan zaključak.

D. Brozović stanje u jugoslavenskoj slavistici promatra uglavnom kroz prizmu opće lingvistike smatrajući da svestrana lingvistička naobrazba nije potrebna samo učenicima nego jednako i onima koji književni jezik predaju u školama i šire ga u društvu. Kaže da smo u lingvistici unapredovali, ali samo relativno, prema stanju u staroj Jugoslaviji, inače se slaže s mišljenjima da prema evropskom prosjeku prilično zaostajemo. Glavne uzroke vidi u slaboj tehničkoj i kadrovskoj osnovi, u rasipničkoj štednji novčanih sredstava, a i u dvojnoj prirodi našega jezika, što samo po sebi i ne bi bilo takvo zlo da smo znali iskoristiti prednosti, a ublažiti nedostatke. Spektar je dakle njegova promatranja bio dovoljno širok, dovoljno konkretan i aktualan i tako koreferentima i diskutantima bio dobra podloga za pitanje razmatranje pojedinih pitanja.¹

Zbog raznovrsnosti koreferata i širine problematike u njima osvrnut ću se samo na neka gledišta o srpsko-hrvatskoj jezičnoj situaciji. To uostalom i najbolje odgovara prirodi ovog časopisa.

Predobro je poznato da su sve donedavna raspre o našem jeziku na trenutke bile i previše bučne. Asim Peco u svom koreferatu² kaže da u načinu nisu daleko od Karadžićeva vremena, ali misli da je od njih nauči o jeziku malo koristi. Ja mislim drugačije. Da Karadžić nije bio onoliko borben koliko je bio, ne bi pobijedio u inače neravnopravnoj borbi. Tako je i danas. Neka shvaćanja koja su bila još nedavno u manjini sada postaju

¹ Referat D. Brozovića tiskan je prije kongresa u posebnoj knjižici, a poslije kongresa jedan je odlomak objavljen u sarajevskom Odjeku, studeni 1969, str. 9.

² Prava i dužnosti jezičkih stručnjaka, Književnost i jezik, 3/1969, str. 271-277.